

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

У статті викладено основні моменти історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя науковцями та археологами першої третини ХІХ ст. з акцентуацією на найвагоміших археологічних відкриттях та роботах, здійснених на території краю у вказаний період. Розкрито процес переходу від «наукових мандрівок» та «кабінетних досліджень», характерних для вітчизняної археологічної думки межі ХVІІІ-ХІХст., до формування перших дослідницьких програм третього десятиліття ХІХ ст.

Ключові слова: історія археологічних досліджень, антикварії, «наукові мандрівки», «кабінетні дослідження».

В статье изложены основные моменты истории изучения археологических памятников Нижнего Побужья учеными и археологами первой трети ХІХ в., с акцентуацией на наиболее существенных археологических открытиях и работах, произведенных на территории края в указанный период. Раскрыт процесс перехода от «ученых путешествий» и «кабинетных исследований», характерных для отечественной археологии третьего десятилетия ХІХ в.

Ключевые слова: история археологических исследований, антиквариум, «ученые путешествия», «кабинетные исследования».

The article represents the main points in the history of studying of archaeological sites in Lower Bug by scholars and archaeologists in the first third of the nineteenth century., with accentuation on the most important archaeological discoveries and studies undertaken in the region during this period. Reveals the transition from the «scientific journeys» and «desk research» typical domestic archaeological thought beyond the eighteenth-nineteenth century. The formation of the first research programs of the third decade of the nineteenth century.

Key words: history of archaeological research, antykvaryiyi, «research trip», «desk research».

Після приєднання Криму та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії в російських наукових колах став стрімко проявлятися інтерес до цієї території, її історичної долі та матеріальних скарбів. До першої третини ХІХ ст. належить початок вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, зокрема античного поселення Ольвії та її околиць, котре на сьогоднішній день нараховує понад двохсотрічну історію досліджень.

У радянській, українській та російській історіографічних традиціях вивченням різних питань із історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя першої третини ХІХ ст. займалися вчені: С. О. Жебелев, В. І. Равдонікас, А. В. Арциховський, О. Л. Монгайт, І. Г. Шовкопляс, Л. С. Клейн, І. В. Фабриціус, Л. М. Славін, М. Ф. Болтенко, Ф. А. Козубовський, Г. С. Лебедев, О. О. Формозов,

І. В. Тункіна, Е. Д. Фролов, І. В. Сапожніков та ін.

«Період вчених мандрівок» в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., послугував підґрунтям та дав поштовх для початку археологічних розшуків у Нижньому Побужжі. Властиве добі класицизму культивування знань про античний світ знайшло своє відображення в описах численних мандрівників і вчених-енциклопедистів, котрі перетинали Нижнє Побужжя, прямуючи до Кримського півострова. Саме вони відкрили для вітчизняної та зарубіжної громадськості археологічні багатства півдня України, поставили питання про необхідність проведення розкопок, організації наукового вивчення й охорони пам'яток археології. З описів мандрівників нам відомі імена перших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя. До числа таких належить відомий дослідник старожитностей Північного

Причорномор'я Петро Симон Паллас (1741-1811 рр.). Відомий професор природничої історії подорожував територією Нижнього Побужжя та 15 років свого життя провів саме у Північному Причорномор'ї. Власні спостереження та примітки щодо старожитностей Нижнього Побужжя П. С. Паллас виклав у своїй двотомній праці «Поїздки, що здійснилися в південній частині Російської імперії в 1793, 1794 роках», частина якої опублікована в ЗОТІС [10; 11]. О. Л. Берт'є-Делагард разом зі своєю сестрою С. Л. Білявською в рамках проекту Таврійської ученої архівної комісії з видання перекладів російською мовою всіх видатних іноземних творів про Крим підготував переклад другого тому, котрий до недавнього часу лишався невиданим.

У вказаній праці П. С. Паллас описав все, що бачив під час своєї подорожі, зокрема у стародавній Ольвії. На підставі наявності руїн стародавніх стін, башт та інших будівель, речових, головним чином, нумізматичних знахідок – монет із згадкою назви міста, поховань, у тому числі, урочища «Сто могил», свідчень стародавніх авторів тощо, П. С. Паллас вірно визначив місце розташування поселення на правому березі Бузького Лиману, між Волоською балкою на півночі та Широкою балкою на півдні. Описи археологічних пам'яток П. С. Палласа відрізняються точністю та дивовижною сумлінністю, так як головним для нього була достовірність наукового факту. Авторитет П. С. Палласа настільки великий, що вчені сучасності звертаються до його праць, як до достовірного джерела відомостей про неіснуючі тепер пам'ятки старовини.

У 1799 та 1802 рр. відвідав новоросійські землі, а згодом переселився до Криму державний діяч та письменник Павло Іванович Сумароков (1760-1846 рр.). Тут він став суддею та членом урядової комісії з розбору скарг на «невірне відібрання земель у татарського населення». П. І. Сумароков побував в Ольвії за кілька років до П. С. Палласа та незалежно від нього вірно локалізував стародавнє поселення і зробив аналогічні примітки у своїй книзі «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» [13].

У Нижньому Побужжі його найбільше цікавили саме ольвійські старожитності. Опис двох подорожей П. І. Сумарокова презентує не стільки дослідження, скільки записки мандрівника та історичні екскурси на основі вивчення сучасної йому історичної літератури. З якого джерела П. І. Сумароков одержав відомості про місцезнаходження Ольвійського городища невідомо. У своїй праці «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 році» П. І. Сумароков зазначає: «...Я їздив дивитися камінь, котрий зберігається біля собору, що відрізняється старовинністю і важливістю своєю привертає чималу увагу. Він випадково знайдений рибалками верст за 30 звідси при урочищі Царі Камиші в лимані, і має сажень у вишину і аршин у поперечнику... Тому [роблячи висновок з напису на ньому] уявляється, що цей камінь був колись споруджений на честь Стратона.

Усередині вівтаря лежить на підлозі інший

камінь у $\frac{3}{4}$ завдовжки та 5 вершків завширшки, на якому старовинного еллінського напису ніхто ще по цей час розібрати не міг. Він, як треба гадати, слугував де-небудь замиканням у дверній дузі. Його знайшли верстах в 40 звідси, по той бік Бугу, на руїнах стародавнього і відомого міста Ольвії, що нині називається урочище Сто могил і належить графу Безбородьку. У цьому місці траплялися ще найдавніші монети, відламки карнизів і колон, котрі приводять до висновку про буття тут цього міста» [13, с. 16-17]. Наведений уривок свідчить про те, що висновки П. І. Сумарокова зроблені винятково шляхом умовиводу, а не з власних розвідок на місцевості.

На початку XIX ст. побачили світ роботи академіка Г. К. Келера, присвячені монетам Ольвії, культу Ахілла в північно-західному Причорномор'ї та іншим питанням ольвійської тематики. У 1804 році Г. К. Келер відвідав Ольвію та низку поселень її периферії на Бузькому лимані, зокрема, Чортувате, острів Березань та деякі інші пункти. Ця обставина, без сумнівів, підвищує цінність його досліджень. 8 лютого 1804 р. Г. К. Келер представив дослідження про монети Європейської Сарматії. У статті згадано всього 37 ольвійських монет, відомих тоді науці. Частина типів автор відтворив із публікацій Д. Сестіні, Й. Х. Еккеля та інших нумізматів, інші монети – за справжніми пам'ятками, що збереглися в приватних зібраннях П. К. Сухтелена (всього 6 примірників), Веселовського, барона Г. Т. д'Аша і своєї власної, а також у Національному міністерстві Франції та музеї Геттінгенського університету [16, с. 101-121].

Треба виділити роль академіка П. І. Кеппена на першому етапі вивчення старожитностей Нижнього Побужжя. Раніше складений військовими топографами план Ольвії та її околиць він доповнив матеріалами власної зйомки та вивченням місцевості у 1819 році, даними про сліди видобутку каменю з оборонних споруд Ольвії та іншими деталями. Двічі відвідавши с. Ільїнське у 1817 та 1819 роках, П. І. Кеппен на зворотному шляху в 1819 р., зупинившись у рідному Харкові, зайнявся збором відомостей про стародавню Ольвію, в результаті вийшла велика стаття «Ольвія. Стародавнє місто на річці Буг». Доклавши до дослідження план городища та його околиць, автор відправив роботу на відгук архієпископу Євгенію Болховітінову, який повідомив Петру Івановичу свої зауваження [7, с. 404-411].

Рукописна «Ольвійська збірка» П. І. Кеппена, центральну частину якої становить один із варіантів статті про Ольвію, за бажанням збирача була передана до архіву Одеського товариства історії та старожитностей. Значна частина архіву ОТІС, згодом опинилася в Києві, в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського у фонді ОТІС.

П'ятий розділ «Ольвійської збірки» «Простір міста» присвячений детальному опису городища: залишків укріплень, воріт, ровів, пристані, доріг, водостоків. Саме цей фрагмент був виданий

М. Н. Мурзакевичем у примітках до статті «Митрополит Євген і академік Кеппен» [7, с. 405-407].

Також у збірці збереглися переліки ольвійських старожитностей, представлених графом А. Г. Кушелевим-Безбородько імператриці Марії Федорівні, які знаходилися в бібліотеці Павловського палацу, 311 монет із колекції І. О. Стемповського, вивчені П. І. Кеппеном у Відні, 312 копій написів, малюнки барельєфів та інших пам'яток із Ольвії. Монети і написи вчений вивчав у низці приватних і державних колекцій – у маєтку Кушелева-Безбородька в Стольному, в музеї Бларамберга в Одесі, Миколаївському депо карт, у полковника О. Н. Раєвського в Києві, Харківському університеті, зібраннях Петербургу, міністр-кабінетах багатьох західноєвропейських країн [14, с. 443].

На початок 20-х років XIX ст. припадають й інші дослідження про старожитності краю. Одна з таких праць, видана в Парижі у 1822 році, належить відомому одеському археологу І. П. Бларамбергу «Вибрані античні медалі Ольвіополіса або Ольвії» («Choix de medailles antiques d'Olbiopolis ou d'Olbia»). Російський переклад цієї роботи, зроблений О. П. Писаревим, був виданий у 1828 році Товариством історії та старожитностей російських.

І. П. Бларамберг не висував перед собою значущої мети, він «єдино бажав тільки з'єднати багато розсіяних відомостей та полегшити місцеві розшуки». До роботи було додано згадуваний план Ольвії, котрий містив деякі нові, порівняно з попередніми працями, дані. Це дослідження – короткий історичний нарис Ольвії з додатком малюнків 225 монет і плану місцевості у с. Ільїнського [15]. Всі відомі йому ольвійські монети, І. П. Бларамберг розбив на кілька груп, спеціально зазначаючи, що «в розташуванні медалей... не прийнятий порядок хронологічний тому, що неможливо позитивно визначити час або епоху обігу монети, виключаючи невелику кількість медалей, що дійшли до нас із зображенням римських імператорів і карбованих в згаданому місті, ймовірно, упродовж тільки сорока років», тобто, як він вважав, від Септимія Севера до Олександра Севера включно [2, с. 39]. Систематизація автономних монет через відсутність позначення місцевої ери могла бути на той час відтворена за нумізматичними ознаками. Крім залучення свідчень давніх авторів, І. П. Бларамберг намагався витягти історичну інформацію з написів і монет Ольвії. Автор реконструює елементи державного устрою (з написів, у тому числі декрету на честь Протогена), простежує характер торгівлі, розглядає основні культи поліса, встановлює, що місто кілька разів ставало данником варварських племен. Іван Павлович правильно визначив час припинення Ольвійського монетного карбування, який «закінчується Олександром Севером і матір'ю його Юлією Мамеєю» [2, с. 36-39]. Цей висновок повністю узгоджується з даними сучасних досліджень [5, с. 126-127]. Кінець дев'ятивікової історії міста І. П. Бларамберг пов'язував з «епохою розорення

гетами або дакійцями» [2, с. 36-37].

Наукова діяльність археолога була надзвичайно плідною, оскільки він присвятив себе винятково античній історії Причорномор'я. І. П. Бларамбергом написано кілька десятків статей, багато з яких залишилися невиданими [6]. Значна кількість його дрібних заміток розсіяна по іноземним та російським газетам. І. П. Бларамберг встановив широкі контакти з західноєвропейськими фахівцями. І. О. Стемповський надавав матеріали І. П. Бларамберга для публікації французькому антикознавцю Д. Рауль-Рошетту, П. І. Кеппен – берлінському професору А. Беку [4, с. 46]. Завдяки сприянню І. О. Стемповського І. П. Бларамберг видав у Парижі дослідження, присвячене Ольвії та її монетам [15].

Ймовірно, що у розкопках І. П. Бларамберга на городищі і некрополі Ольвії брав участь і Іван Олексійович Стемповський (1788-1832 рр.). Біографічні відомості про І. О. Стемповського в літературі досить скупі і майорять численними помилками. Достовірними джерелами про основні віхи його життя виступають архівні документи, котрі до сьогодні не привертали уваги дослідників. Здійснюючи часті поїздки в службових справах, І. О. Стемповський захопився класичною археологією Північного Причорномор'я, головним чином нумізматикою, епіграфікою та історичною географією. Важливе значення в історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у вказаний період має видана у 1826 році робота І. О. Стемповського «Дослідження про місце знаходження стародавніх грецьких поселень по берегах Понта Евксинського між Тірасом та Борисфеном», у котрій не лише використані матеріали його попередників, але й подані результати власних досліджень та спостережень.

Цінність робіт І. О. Стемповського та І. П. Бларамберга полягала в тому, що вони фіксували сліди стародавніх поселень та могильників у низці пунктів Північного Причорномор'я, особливо ті, котрі випадково були відкриті в процесі надто активного господарського освоєння краю на початку XIX ст. І. О. Стемповський, безсумнівно, був одним із найяскравіших і здібних російських археологів першої третини XIX ст. Школа кабінетної роботи, яку він пройшов у Франції, позитивно позначилася на якості його наукових публікацій. За порівняно короткий термін дослідник встиг написати більше 40 наукових праць [1]. У своїх дослідженнях І. О. Стемповський намагався вийти за вузькі рамки філологічного або антикварно-художнього аналізу різних категорій археологічного матеріалу, використовуючи його перш за все як повноцінне історичне джерело. Наукові заслуги І. О. Стемповського були відзначені обранням його член-кореспондентом Академії написів й Азіатського товариства в Парижі (1821 р.), у дійсні члени Товариства історії та старожитностей при Московському університеті та Товариства сільського господарства Південної Росії в Одесі (1828 р.).

На особливу увагу заслуговує ще одна праця І. О. Стемповського «Думки щодо розшуків

старожитностей у Новоросійському краї» (1823 р.). Звертаючи увагу на постійне використання руїн стародавніх будівель як каменоломень для нового будівництва, вчений нарікав, що «сліди ці, принаймні з краю селищ, щодня більше і більше стираються». Багато поселень, що згадуються стародавніми географами, вже неможливо знайти на місцевості. Завдання освічених людей – врятувати від загибелі численні археологічні пам'ятки, які «можуть дати найбільш достовірні свідчення про релігію і правління, науки і мистецтва, діяння і мораль покоління, настільки давно згаслих». Багато причорноморських пам'яток, описаних П. С. Палласом, П. І. Сумароковим та іншими мандрівниками, вже не існують у тих місцях, де вони були знайдені; частина старожитностей потрапила в приватні руки або ж була вивезена за кордон. Такі речі виявилися «назавжди... втрачені для науки», стаючи безпаспортними.

На думку автора, з метою розв'язання проблем в археологічній науці, вітчизняні антикварії повинні об'єднатися в наукове товариство з єдиною програмою польових і кабінетних досліджень, котре сприятиме створенню мережі спеціалізованих археологічних музеїв. І. О. Стемповський вважав, що поодинокі займаючись археологічними студіями, вченим та аматорам ніколи не досягнути тих успіхів, котрих можна досягти разом, маючи спільну програму дій і необхідні кошти для ведення розкопок і видання своїх праць. Основною метою археологічного товариства вчений визначив розшуки, збирання і збереження, опис та пояснення всіх пам'яток старовини, на північних берегах Чорного моря в різний час знайдених і таких, що знаходяться надалі. У 1839 році, вже після смерті І. О. Стемповського, було відкрито Одеське товариство історії та старожитностей, котре у своїй діяльності наслідувало заповіти вченого.

І. О. Стемповський передбачив та виділив такі напрями діяльності наукового товариства, які використовували організації, що вивчали історичну спадщину:

1. Складання зведених відомостей давніх авторів з історії та географії краю. Згодом ті ж завдання ставили перед собою ОТС [3], а потім РАТ [12];

2. Складання повних зведень вже опублікованих епіграфічних, нумізматичних та археологічних пам'яток. Необхідно «розподілити їх за порядком міст і народів, яким вони колись належали; витягти найкращі про них судження тих вчених мужів, якими вони були видані й описані та доповнити ці судження новими поясненнями»;

3. Опис усіх знахідок, які потрапили у приватні зібрання, як і археологічних пам'яток, що знаходяться на місцевості, головним чином руїн міст;

4. Проведення «під наглядом членів» товариства археологічних розкопок у руїнах міст і стародавніх «гробницях». Особливу увагу приділяти пошуку стародавніх написів і монет, «цих надійніших історичних свідчень, які можуть послужити до доповнення більшою частиною втрачених

літописів царств, міст і народів, що існували на берегах Понта Евксинського». Один із напрямів діяльності товариства – охорона пам'яток із метою «підтримки від кінцевого руйнування залишків тих давніх будівель, котрі ще помітні», збирання і дбайливе зберігання знайдених речей у музеях;

5. Складання планів усіх стародавніх міст і поселень, сліди яких ще видно на поверхні. Складання архітектурно-археологічних обмірних креслень (плани і профілі збережених стародавніх будівель);

6. Складання карти стародавніх поселень Північного Причорномор'я на основі зіставлення порівняльного аналізу нарративних традиції з реальними археологічними залишками на місцевості з метою локалізувати «місце розташування багатьох знаних міст, сліди яких вважаються нині втраченими».

Записку І. О. Стемповського «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» (1823 р.) з повною підставою можна розцінити як першу науково-дослідницьку програму вітчизняної науки про класичні старожитності Нижнього Побужжя, де вперше були названі стратегічні цілі і тактичні завдання розвитку науки. Як не парадоксально, але програма була розроблена дилетантом, а не професійним науковцем. Дилетантизм у період становлення класичної археології був неминучий, оскільки фонд власне наукових знань і принципів тільки формувався. Об'єктами наукового дослідження, за І. О. Стемповським, повинні стати всі без винятку старожитності, незалежно від їхньої матеріальної та художньої цінності: «Ми повинні ретельно збирати і зберігати кожен уривок стародавніх рукописів, написів на каменях, кожну медаль, кожен уламок статуй, барельєфів: сама незначуща річ може іноді пояснити стародавні перекази і розігнати морок, котрий їх вкриває» [14, с. 139]. Багато в чому завдяки записці І. О. Стемповського, до суспільства XIX ст. «поступово, хоч і дуже повільними кроками, стало проникати усвідомлення необхідності збереження стародавніх пам'яток і ставлення до них з належною увагою та повагою» [8].

І. О. Стемповський та І. П. Бларамберг чудово усвідомлювали, що лише силами антикваріїв Одеси втілити в життя настільки глобальні плани просто неможливо, перш за все через відсутність у дилетантів належної історико-філологічної підготовки, тому вони шукали однодумців у Москві та Петербурзі. Таким чином, в Одесі вперше виник спеціалізований науковий центр класичної археології, тісно пов'язаний з російським центром, але такий, що спирався на власні сили. Ініціатором створення цього центру став І. О. Стемповський. У 1830-х роках навколо створеного І. П. Бларамбергом Миського музею старожитностей вперше згрупується об'єднання групи археологів та любителів старожитностей, яке в літературі буде відоме, як Одеський археологічний гурток. З його членів дослідженнями старожитностей Нижнього

Побужжя займались М. М. Кир'яков, М. Н. Мурзакевич.

Врешті-решт, «вчені-мандрівники» та кабінетні дослідження «антикваріїв» виконали своє завдання вихідної форми наукової організації. На підґрунті зробленої їх представниками роботи на півдні

країни, в Одесі, вперше виникає спеціалізований науковий центр, який спирався на власні сили, створюються музеї класичної археології та починається новий, більш плідний, етап в історії досліджень стародавніх пам'яток Нижнього Побужжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашик А. Б. И. А. Стемповский: [Некролог] / А. Б. Ашик: [с редакторскими подстрочными примечаниями Н. Н. Мурзакевича] // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 907.
2. Бларамберг И. Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя / Иван Павлович Бларамберг; [перевод А. Писарева]. – М. : О-во истории и древностей российских при Имп. Моск. ун-те, 1828.
3. Державний архів Одеської області, ф.93, оп.1, спр.1, арк. 22. – Програмні документи Одеського товариства історії та старожитностей.
4. Дюбрюкс П. Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Черном море / Павел Дюбрюкс; [перевод с франц. А. Дюбрюкса] // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 3–84.
5. Карышковский П. О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху / Петр Осипович Карышковский. – К. : Наукова Думка, 1988. – 166, [1] с., 4 л. ил.
6. Мурзакевич Н. Н. Приобретенные обществом неизданные сочинения Бларамберга / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – 652. с.
7. Мурзакевич Н. Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 404–411.
8. Новосадский Н. И. Греческая эпиграфика / Николай Иванович Новосадский. – М. : Московский арх. ин-т, 1915. – 4.1. – 254 с.
9. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам русского государства в 1793–1794 годах / Петр Симон Паллас: [отв. ред. Б. В. Лёвшин; сост. Н.К. Ткачева]. – М. : Наука, 1999. – Т. 27. – 246 с.
10. Паллас П. С. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах / Петр Симон Паллас; [пер. с нем. М. С. Примеч, Г. Караулова] // ЗООИД. – 1881. – Т. 12. – Отд. 1 – С. 62–208.
11. Паллас П. С. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Петр Симон Паллас // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – Отд. 1. – С. 35–107.
12. Перечень заседаний Императорского археологического общества за 1853 и 1854 гг. // Записки Императорского археологического общества. – СПб., 1856. – Т. 8. – Отд. 2. – С. 18.
13. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: С ист. и топогр. описанием всех тех мест / Павел Иванович Сумароков. – М. : Тип. ун-та у Ридигера и Клаудия, 1800. – 238 с.
14. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / Ирина Владимировна Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 674 с., 156 ил.
15. Choix des medailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg a Odessa / Ivan Fedorovich Blaramberg: [з додаванням плану руїн Ольвии та 21 таблиць, що містять в собі 204 зображення монет та 29 монограм. Російською: «Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г. Бларамберга»: переклад О. Писарева. – М., 1828]. – Paris, 1822.
16. Kohler H. K. E. Remarques sur un ouvrage intitule: Antiquites Grecques du Bosphore-Cimmerien / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Serapis. – Spb., 1823. – Th. 1. – (H. K. E. Kohler's gesammelte Schriften. Bd. 1. P. 81–234; про праці Пауль-Рошета 1822 р., P. 81–218; Стемповського 1822 р., P. 218–235; Кеппена 1823 р., P. 232–234).

Рецензенти: *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.;
Смирнов І. О., к.і.н., доц.

© Ласінська М. Ю., 2012

Дата надходження статті до редколегії 5.12.2012 р.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юрївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.